

Absztrakt munka és strukturális uralom

A következőkben az absztrakt munka marxi és marxista kritikáját elemzem a *strukturális uralom* fogalma segítségével. Amellett érvelek, hogy e kritika leginkább tartható interpretációja szerint az absztrakt munka társadalmi struktúrák uralma alatt végzett munka, és mint ilyen, nem szabad. Ez a vizsgálódás reményeim szerint fényt derít a marxista társadalomelmélet és társadalomfilozófia központi jelentőségű – ám gyakorta figyelmen kívül hagyott – fogalmának és a vele szemben megfogalmazható kritikáknak számos sajátosságára, és segít eloszlatni néhány vele kapcsolatos tévhitet. Ez a diszkusszió ugyanakkor hasznos lehet a nem marxista társadalomelmélet és társadalomfilozófia számára is, amennyiben rávilágíthat a társadalmi uralom – a szakirodalomban mind nagyobb szerepet betöltő – fogalmával kapcsolatos számos kérdésre és problémára is. A célom a következőkben elsősorban értelmezői: arra keresem a választ, hogy a kapitalista társadalmakkal szemben megfogalmazott marxi és marxista kritikák tartalmát hogyan interpretálhatjuk a kortárs társadalomfilozófia eszköztára segítségével. Az amelletti érvelés, hogy ezek a kritikák egyúttal helytállóak is, meghaladja a jelen tanulmány kereteit.

Absztrakt munka és az érték társadalmi szintézise

Az absztrakt munka fogalmát Marx *A tőke* első, az áru fogalmát vizsgáló fejezetében vezeti be. Marx abból a megfigyelésből indul ki, hogy a minket a kapitalista társadalomban körülvevő megannyi áru között nemigen találhatunk olyan tulajdonságot, amely mindet *mint* árut jellemezné, amelynek folytán e különféle tárgyak ugyanazon kategóriába esnének. Egy mikrohullámú sütő és egy frissen kiadott detektívregény egyaránt áru, ám nem rendelkeznek olyan, mindkettő által hordozott intrinzikus

A szerző a Central European University, Department of Philosophy doktorandusza. Email: kapelner.zsolt@gmail.com.

tulajdonsággal, amelynek folytán árunak lennének tekinthetők. Figyel-
münket tehát az áruk extrinzikus tulajdonságai felé kell fordítanunk.
Ezek közül Marx kettőt emel ki. Egyrészt minden áru emberi munka ter-
méke.¹ Még a finomítatlan nyersanyagot is szállítani, tárolni kell, hogy a
gazdaságban áruként megjelenhessen, munkát kell belé fektetni.

Másrésztől minden áru a többi áru segítségével kifejezhető érték-
kel, *csereértékkel* rendelkezik. Ha egy mikrohullámú sütő harmincezer
forintba kerül, a regény pedig háromezer forintba, akkor a mikrohu-
lámú sütő tíz regényt ér. E két tulajdonság összefügg: nincs semmi a
regényben *mint puszta fizikai tárgyban*, amiből a mikrosütőben tízszer
annyi lenne, mint a regényben. A kettő közötti értékkülönbség szintén
nem érthető a két tárgy *mint hasznos tárgy* között felfogott viszonyként:
a mikrosütő használata – az étel felmelegítése – szintén nem rendelkezik
olyan intrinzikus tulajdonságokkal, amelyek folytán tízszer jobb, hasz-
nosabb, értékesebb volna, mint a regény elolvasása. A két tevékenység, a
két áru hasznosítása egymástól radikálisan különbözik, egymással ösz-
sze nem hasonlítható – az áruk *használati értéke inkommensurábilis*,
szemben a csereértékkel, amely összemérhető.

A mikrosütő és a regény közötti értékviszony e tárgyak *mint áruk* közti
viszony; ám mint áruk, semmi egyéb nem jellemzi őket Marx szerint, mint
az, hogy emberi munka termékei. A köztük lévő csereértékviszony alapja
tehát az őket létrehozó munkák viszonyában keresendő. Ez azonban aligha
oldja meg a problémát. Amint ugyanis nem világos, hogy a mikrosütő mint
puszta tárgy, mely tulajdonságánál fogva érne tízszer annyit, mint a regény,
addig szintén nem világos, hogy a háztartásigép-gyárban dolgozó munkás
mikrosütőt előállító munkája, mely tulajdonságánál fogva hoz létre tíz-
szer nagyobb értéket, mint a regény. Marx konklúziója, hogy az áruk közti
csereértékviszonyok alapját nem találhatjuk meg sem az áruk mint puszta
vagy hasznos tárgyak, sem az őket létrehozó munkák intrinzikus tulajdon-
ságaiban. Az áruk közti csereértékviszonyokat ehelyett teljes egészében egy,
az árukat létrehozó munkák közötti *viszony*, mégpedig egy társadalmi vi-
szony alapozza meg. Ezt a társadalmi viszonyt nevezi Marx értéknek.²

- 1 Karl Marx: *A tőke: a politikai gazdaságtan bírálata*. Szikra, Budapest, 1955, 46.
<http://mek.oszk.hu/04700/04724/04724.pdf>; David Harvey: *A Companion to Marx's Capital*, Verso, London, 2010, 18; Marx elismeri, hogy a kapitalista gaz-
daságban lehetnek bizonyos dolgok forgalomban, amelyek nem emberi munka
termékei, de ezek nem a szó szoros értelmében vett áruk. Lásd: Michael Heinrich:
An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital. Monthly Review
Press, New York, 2012, 42.
- 2 Marx: *A tőke...*, i. m., 55; David Harvey: *Marx, Capital, and the Madness of Economic Reason*. Oxford University Press, Oxford, 2017, 5; Alfredo Saad-Filho:
Value, Capital and Exploitation. In Alfredo Saad-Filho (ed.): *Anti-Capitalism*:

Marx állítása az, hogy léteznek a kapitalista társadalmakban olyan intézmények és társadalmi struktúrák, amelyek az egymással egyébként össze nem mérhető hasznos munkákat összemérhetővé teszik, az általuk előállított termékekhez egymással összemérhető csereértékeket rendelnek.³ Ezek a társadalmi struktúrák a kapitalista társadalomban zajló termelő munkához nem mint egyedi sajátságokkal és konkrét meghatározottságokkal rendelkező munkákhoz, élettevékenységekhez viszonyulnak, hanem kizárólagosan mint egymással mennyiségileg összemérhető értékegységek hordozóiként: „A munkatermékek hasznos jellegével együtt eltűnik a bennük megtestesült munkák hasznos jellege, eltűnnek tehát e munkák különböző konkrét formái is, már nem különböznek többé egymástól, hanem valamennyi munka egyenlő emberi munkára, *absztrakt emberi munkára* van redukálva.”⁴

A mikrosütő és a regény előállítására szánt munka annyiban absztrakt, amennyiben az áruk csereértékének alapjául szolgál. A munka ezzel szemben konkrét, amennyiben az egymással inkommensurábilis használati értékeket hoz létre. Ez a különbségtétel nem diakrón, hanem szinkrón. Nem időben elkülönült tevékenységformákra vagy munkafázisokra utal, hanem ugyanazon tevékenység – a munka – két aspektusára. A munka absztrakt, amennyiben más munkákkal az érték társadalmi viszonyában áll; ez annyit jelent, hogy csereértékkel rendelkezik, amely csereérték más munkák csereértékével összemérhető. Az érték társadalmi viszonya szempontjából a munka minden konkrét meghatározottsága, tulajdonsága irreleváns. Az érték társadalmi viszonya ezektől elvonatkoztatva, tőlük függetlenül rendel csereértékeket az egyes munkákhoz.

Miként kerülnek egymással értékviszonyba a különböző áruk Marx szerint? Marx úgy véli, hogy a kapitalista társadalomban minden

A Marxist Introduction., Pluto, London, 2002, 34. Érdemes hangsúlyozni az érték, a csereérték és az ár marxi fogalmi közötti különbségeket. Az érték társadalmi viszony, amellyel egyes munkák a kapitalista társadalom alapját képező társadalmi struktúrákba való beleágyazottságuk révén rendelkeznek. A csereérték áruk közötti viszony, amelynek alapját az érték társadalmi viszonya képezi. A csereértéket a pénzben kifejezett ár reprezentálja.

- 3 Ben Fine: Labour Theory of Value. In Alfredo Saad-Filho – Ben Fine (eds.): *The Elgar Companion to Marxist Economics*. Elgar Publishing, Cheltenham, 2012, 197. Vö: Alfredo Saad-Filho: Concrete and Abstract Labour in Marx's Theory of Value. *Review of Political Economy* 1997 (9): 4, 457–77.
- 4 Marx: *A tőke...*, i. m., 46. A szövegben szereplő minden Marx-idézetben a magyar fordításban szereplő „elvont munka” és „elvont emberi munka” kifejezéseket következésként az „absztrakt munka” és „absztrakt emberi munka” kifejezésekkel helyettesítettem.

áruhoz egy specifikus érték rendelődik – megkülönböztetendő az értéktől mint olyantól, ami társadalmi viszony –, ezt az értéket pedig „a társadalmilag szükséges munka mennyisége, vagyis az elkészítéséhez társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg.”⁵ Vegyük észre, hogy ez a definíció ellentmond annak a közkeletű félreértésnek, miszerint Marx egyszerűen átveszi Ricardo munkaérték-elméletét. Amint David Harvey megjegyzi: „Ricardo a munkaidő mint érték fogalmára támaszkodott. Marx a társadalmilag szükséges munkaidő fogalmát használja [...] Ez a betoldás azonban, ahogy látni fogjuk, alapvető jelentőséggel bír. Rögtön felvetődik a kérdés: mi szükséges társadalmilag? Hogyan dől ez el és ki által?”⁶

Marx úgy véli, hogy a kapitalista társadalomban megannyi különféle intézmény, informális szabályrendszer és társadalmi struktúra működik, amelyek együttesen meghatározzák az egyes munkákhoz tartozó társadalmilag szükséges munkaidőt. A társadalmilag szükséges munkaidő függ a technológia fejlettségi fokától – például, hogy vannak-e gépek és mennyire elterjedtek –, a dolgozókkal kapcsolatos elvárásoktól, a társadalomban érvényes munkajogtól – például hány pihenőnap van, hány óras a munkanap –, a társadalmat átható értékrendtől és társadalmilag kitermelt igényektől és így tovább – például, hogy van-e egyáltalán kereslet az adott árura vagy sem. Ezek az egymással egybefonódó intézmények és struktúrák – a piactól a jogon át az oktatásig – határozzák meg és hozzák közös nevezőre, *szintézisre* az absztrakt munka által termelt csereértékeket. Ez az, amit John Holloway nyomán úgy nevezhetünk, mint *az érték társadalmi szintézise*.⁷

Ezen a ponton érdemes hangsúlyozni, hogy Marx ezen fejtegetései *még nem* empirikus közgazdaságtani állítások. Marx itt sokkal inkább egy társadalomelméleti, társadalomfilozófiai megállapítást tesz. Jeleül azt, hogy mindazok a struktúrák, gyakorlatok, intézmények – a központi bankoktól a piacokon és a tőzsdéken át a gyárakig –, amelyek a társadalom termelő tevékenységét meghatározzák, összehangolják, annak működés módját és általános karakterét kialakítják, az egyedi karakterisztikumokkal rendelkező emberi munkához, alkotó tevékenységhez mint konkrét meghatározottságaitól megfosztott, absztrakt munka viszonyulnak. Ennek az állításnak Marx empirikus jelentőséget tulajdonít, és a – többek között – belőle levezetett empirikus állításokat (például az árképződéssel és az árfluktuációval kapcsolatban) okunk

5 Uo., 47.

6 Harvey: *A Companion to Marx's Capital...*, i. m., 20. (Fordítás tőlem – K. Zs.)

7 John Holloway: *Crack Capitalism*. Pluto Press, London, 2010, 52. Maga Marx nem használja ezt a kifejezést.

van fenntartással kezelni; jóllehet, ugyanez igaz minden 19. századi empirikus társadalomtudományi állításra. Ez a kérdés azonban független Marx társadalomelméleti, társadalomfilozófiai meglátásainak érvényességétől.⁸

Marx úgy véli, hogy az érték társadalmi szintézise adja a társadalmi termelés gerincét, hangolja össze az egyes termelő tevékenységeket, szabja meg a termelés irányát; egyszóval az érték társadalmi szintézise az a specifikus mód, ahogyan a kapitalista társadalom megállapítja saját szükségleteit és megtermeli a maga által szükségesnek ítélt javakat. „Az érték pusztán az a forma, melyet a társadalmi munka felvesz a kapitalizmusban.”⁹ Ez a munka absztrakt, amennyiben az érték társadalmi szintézisébe ágyazódva más munkákkal értékviszonyba kerül. Az egyes munka ekkor a kapitalista társadalmakat sajátosan jellemző és a társadalmi munka – a társadalmat jellemző termelő tevékenység – természetét és működését meghatározó társadalmi struktúráknak, azaz az érték társadalmi szintézisének alávetve működik. Ezek a struktúrák a kapitalista társadalomban a partikuláris munkához saját-szerűségeitől elvonatkoztatva viszonyulnak – például lehetővé teszik olyan radikálisan különböző munkák összemérését a piacon, mint a mikrohulláműsítő-gyártás és a regényírás –, és mint ilyenek, a partikuláris munkákat absztraktként kezelik.

Az absztrakció kritikája

Az érték társadalmi szintézise nem más, mint azon társadalmi struktúrák összessége, amelyek a kapitalista társadalomban a különféle munkákat egymással összemérhetővé és egyenértékűvé – ezáltal absztrakttá – teszik. Marx és számos kortárs marxista szerző megfogalmazott különféle kritikákat a társadalmi munka ezen formája, az absztrakt munka ellen.¹⁰ De miben áll pontosan ez a kritika? Melyek az absztrakt

8 Lásd: William Clare Roberts: *Marx's Inferno: The Political Theory of Capital*. Princeton University Press, Princeton, 2017, 78. 91. lábjegyzet; Ben Fine – Alfredo Saad-Filho: Introduction. In Ben Fine – Alfredo Saad-Filho (eds.): *The Elgar Companion to Marxist Economics*. Elgar Publishing, Cheltenham, 2012, 3.

9 Roberts: *Marx's Inferno: The Political Theory of Capital...*, i. m., 79.

10 Gruppe Krisis: Manifest Gegen Die Arbeit. *Krisis* 1999, <http://www.krisis.org/1999/manifest-gegen-die-arbeit/>; David Harvey: *The Limits to Capital*. Verso, (London, 2006, 59–60; Holloway: *Crack Capitalism...*, i. m.; Sajátos kivételt képez Antonio Negri és Michael Hardt, akik az absztrakt munkában rejlt sajátos emancipatorikus

munka azon sajátosságai, amelyek mentén az kritika alá vethető? Az itt vizsgált társadalomelméleti-társadalomfilozófiai hagyomány erre a kérdésre számos különféle válasszal szolgált. Az egyik lehetséges válasz az absztrakt munka *konzekvencialista* kritikája, amely az absztrakt munka kritikáját annak a kapitalista társadalmi rend működtetésében és az általa előidézett negatív következmények létrehozásában játszott szerepére alapozza.

Eszerint a gondolatmenet szerint a kapitalizmus egyenlőtlenséget, kiszolgáltatottságot és nyomort termel, az absztrakt munka pedig szerves része a kapitalizmus rendszere fenntartásának. Az absztrakt munka felszámolása instrumentális jelentőséggel bír az általában vett antikapitalista program számára.¹¹ E konzekvencialista kritika gyengéje, hogy szükségessé teszi az antikapitalista álláspont előzetes elfogadását. Csak akkor tekinthetjük meggyőzőnek, ha már eleve elfogadjuk a kapitalista társadalom problematikus voltát, és valamilyen okból eleve kívánatosnak ismerjük el annak felszámolását. Ekkor természetesen a kapitalista társadalmi rend felszámolásához szükséges lépéseket szintén kívánatosnak fogadhatjuk el, és amennyiben az absztrakt munka felszámolása egy ezek közül a lépések közül, úgy azt kritikával illelhetjük és felszámolandóként ismerhetjük el.

De vajon alapozható-e valamiféle antikapitalizmus az absztrakt munka fogalmára mint olyanra? Tarthatjuk-e *magát* az absztrakt munkát problémásnak, és ha igen, miért? Amint a fentiekben láttuk, az absztrakt munka konkrét sajátosságai elvesznek az érték társadalmi szintézisének közvetítésében. Munkánkhoz a kapitalizmust jellemző társadalmi termelésforma kontextusában *pusztán* mint csereérték-termelés kell viszonyulnunk. John Holloway a következő érzékletes példájával szemlélteti a munka absztrakciójának e folyamatát:

Sütök egy süteményt. Élvezem megsütni, megenni, megosztani a barátaimmal és büszke vagyok a süteményemre. Aztán úgy döntök, a sütésből szeretnék megélni. Süteményeket sütök és eladom őket a piacon. Lassanként a sütemény a megélhetéshez szükséges bevétel megszerzésének eszköze lesz. [...] Az élvezet már nem része a dolognak. Lassanként rájövök, hogy így nem tudok elég pénzt keresni, és mivel a sütés egyébként is csak eszköz egy cél eléréséhez, a pénzszerzés egy módja, akár olyasmit is csinálhatnék, ami többet hoz a konyhára.

potenciált hangsúlyozzák: Negri–Hardt: *Commonwealth*. MA: Belknap, Cambridge, 2009, 159; Uő: *Assembly*. Oxford University Press, Oxford, 2017, 173.

- 11 Costas Lapavitsas: Money as Money and Money as Capital in a Capitalist Economy. In Alfredo Saad-Filho (ed): *Anti-Capitalism: A Marxist Introduction*. Pluto Press, (London, 2002, 66.

Cselekvésem teljesen közömbössé vált tartalmával szemben, konkrét karakterisztikumaitól teljesen elvonatkoztatott.¹²

Az absztrakt munka így értett kritikája – úgy tűnik – közeli rokona az *elidegenedés* marxi kritikájának. Marx az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* a következő módon írja le az *elidegenült munka* jelenségét:

[...] a munka a munkás számára külsőleges, azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát munkájában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát [...] Munkája ennél fogva nem önkéntes, hanem kényszerű, kényszermunka. Ezért nem szükséglet kielégítése, hanem csak eszköz a rajta kívül levő szükségletek kielégítésére.¹³

Ez a leírás valóban kísérteties hasonlóságot mutat az absztrakció folyamatával, amint az Holloway leírja. Az absztrakt munka tartalma – a sütemény megsütése, a regényírás – idegenné válik saját közvetlen élettörékvéseimtől, elszakad azoktól az élettevékenységektől, amelyek számomra közvetlenül fontosak – az étel élvezete, a barátaimmal való együttlét és így tovább –, a pénzszerzés pusztá eszközévé vált, amellyel semmifajta bensőséges kapcsolatom nincs, amely tehát számomra idegenné vált, és amelyről a hatékonyabb pénzszerzés érdekében könnyűszerrel lemondhatok. A munka absztrakciójának kritikája eszerint azon alapul, hogy annak során az ember elveszíti a munkához és a munka termékéhez fűződő szoros és értékes kötelékeit, azokat gyenge, üres és értéktelen, sőt egyenesen veszélyes kötelékek, viszonyok váltják fel.

A munka absztrakciója tehát nem más, mint a munka elidegenedése? Úgy vélem, jó okunk van szkeptikusnak lenni ezzel az értelmezéssel kapcsolatban. Először is könnyű az elidegenedés fogalmát pszichológiai vagy fenomenológiai jelenségeként leírni, azonban a munka absztrakciója nem egy ilyen jelenségre utal. Meglehet, az a tény, hogy a munka a munkás számára idegennek *látszik*, vagy idegenként *tűnik fel*, gyakran *következménye* az absztrakciónak, de korántsem lényegi tulajdonsága. Az absztrakció fogalma egyáltalán nem a munka szubjektív megélésére vonatkozik. A munka absztrakt, amennyiben csereértéket termel, vagyis amennyiben az érték társadalmi szintézisébe ágyazva zajlik. A munka szubjektív megélése az absztrakt munka definíciója szempontjából merőben esetleges.¹⁴

12 Holloway: *Crack Capitalism...*, i. m., 92–93. (Fordítás tőlem – K. Zs.)

13 Karl Marx: *Gazdasági-Filozófiai Kéziratok 1844-ből*. Kossuth, Budapest, 1977, 97–98.

14 Holloway: *Crack Capitalism...*, i. m., 93.

Felvethető azonban, hogy lehetséges az elidegenedés fogalmának egy objektív olvasata is, amely eltekint attól, hogy a munka és a munka terméke a munkás számára miként tűnik fel. Eszerint az olvasat szerint az az állítás, hogy a munka a munkástól idegen, nem az ő sajátja, nem egy szubjektív, hanem egy objektív tényállás leírása. Holloway példája azt szemlélteti, hogy az absztrakt munka végzése nem az egyén saját maga által autonóm módon meghatározott célok elérését szolgálja, hanem tőle idegen, saját autonóm élettevékenységéhez képest külsődleges célokat szolgál. A munka mint absztrakt munka, mint minden konkrét meghatározottságától megfosztott munka kizárólag a csereérték termelésének szolgálatában áll. Ám a csereérték termelése nem a munkás saját maga által választott célja, hanem egy hozzá képest külsődleges, az érték társadalmi szintézise által diktált cél. Az absztrakt munka definíció szerint nélkülöz minden olyan konkrét meghatározottságot, amellyel a munkás saját munkáját szabad elhatározásából ruházta volna fel. A munka mint absztrakt munka sajátosságait teljes egészében az érték társadalmi szintézise határozza meg.

Félretéve a kérdést, hogy vajon ez a marxi elidegenedésfogalom helyes olvasata-e, a következő probléma vetődik fel ezzel a kritikával kapcsolatban: még ha így is van, nem világos, miért kellene az ilyen értelemben elidegenedett absztrakt munkát problematikusnak találnunk. Pontosan miért probléma, milyen alapon tehető kritika tárgyává az, ha a munka irányát és célját nem maga a munkás határozza meg, azok nem az ő autonóm törekvéseiből fakadnak? Egy lehetséges érv a következő: a kapitalista társadalmakban absztrakt munkát vagyok kénytelen végezni. Amennyiben ezt nem teszem, a legalapvetőbb szükségleteimet sem tudom kielégíteni. Az absztrakt munka végzése definíció szerint *nem* egy saját autonóm céljaimmal összhangban lévő élettevékenység. Az absztrakt munka természetét, feltételeit, célját és irányát tőlem idegen, az én fennhatóságomtól mentes társadalmi struktúrák alakítják ki – a kapitalista gazdaság egésze, az érték társadalmi szintézise. Tehát a kapitalizmusban kénytelen vagyok lemondani arról, hogy életemet saját autonóm élettörekvéseimmel összhangban vezessem. Ebben állna az absztrakt munka kritikája.

Vegyük észre, hogy ez az érv csakis akkor bír meggyőző erővel, ha feltételezzük, hogy az egyes munkástól az érték társadalmi szintézise által követelt absztrakt munka mennyisége akkora, hogy amellet a munkásnak már nem marad sem ideje, sem erőforrása arra, hogy autonóm élettörekvésein munkálkodjon. Ez azonban nem szükségszerű. Ugyan Marx szerint a kapitalizmusban nagyon is léteznek tendenciák a túldolgoztatásra, a munkások kiszígerelésére,¹⁵ egyúttal azonban azt is

15 Roberts: *Marx's Inferno: The Political Theory of Capital...*, i. m., 140–41.

elismeri, hogy a technológia fejlődése és a sikeres osztályharc – például szakszervezeti szerveződés, sztrájkok, a munkások számára kedvező parlamenti törvénykezés – csökkenthetik a munkaidőt, és növelhetik a munkások abszolút jólétét.

Sokan talán valóban úgy vélik, hogy a jóléti állam huszadik századi kísérletei, vagy a feltétel nélküli alapjövedelem lehetősége rámutatnak arra, hogy lehetséges egy nyomor és depriváció nélküli kapitalizmus. Továbbá ne feledkezzünk meg a munka kettős jellegéről sem: az absztrakt munka minden egyes instanciája egyúttal hasznos munka is. A regényíró míg írás közben cseréértéket termel, termelhet olyan használati értéket – egy izgalmas regényt – is, amelyet ő maga autonóm módon értékesnek ítél. Az absztrakt munka nem szükségszerűen értelmetlen vagy kínkeserves munka. De még ha valaki ezt tagadná is, amellett érvelve, hogy nincs nyomor, nélkülözés és kínszenvedés nélküli kapitalizmus, akkor is be kell látnia, hogy az absztrakt munkának a munkás megnyomorítása nem konstitutív eleme. Az absztrakt munka kritikája nem alapulhat pusztán azon, hogy a kapitalizmusban a munkások gyakorta nem jutnak hozzá az autonóm életvezetéshez szükséges időhöz és erőforrásokhoz. Voltak, vannak és előfordulhat, hogy mindig lesznek a kapitalista társadalomban olyanok, akik nem rendelkeznek az autonóm életvezetés adekvát lehetőségével – akik nyomorban, nélkülözésben kénytelenek élni. Ennek oka azonban nem az absztrakt munka mint olyan.

Lehetséges azonban ennek a gondolatmenetnek egy másik értelmezése is. Eszerint nem annyira az a probléma, hogy az absztrakt munka megfosztja az egyént az autonóm életvezetés adekvát lehetőségétől. A kritika alapját sokkal inkább az képezi, hogy amennyiben az absztrakt munka meghatározza, hogy bizonyos életlehetőségekhez és erőforrásokhoz, az autonóm életvezetés feltételeihez mennyi és milyen természetű munka árán férhetünk hozzá, annyiban arra vonatkozó döntéseink, hogy e lehetőségek közül melyeket választjuk, ezen erőforrások közül melyeket és milyen módon használjuk fel, nem tekinthetők ténylegesen autonómnak. Pontosabban: nem tekinthetjük őket szabad választásoknak. E döntéseket ugyanis az érték társadalmi szintézise által kialakított kereteken belül hozzuk meg, azok háttérfeltételeit tőlünk idegen társadalmi struktúrák határozzák meg. Ezek szabják meg, hogy saját cselekvési képességünket, ágenciánkat milyen mértékig és milyen feltételek mellett használhatjuk. Ezek a társadalmi struktúrák, az érték társadalmi szintézise, az absztrakt munka mint a társadalmi munka formája a kapitalizmusban – megfosztanak szabadságunktól, *uralnak minket*.

Az absztrakt munka kritikája tehát azon alapulna, hogy az absztrakt munka uralom alatt, rabságban végzett munka. Mikor alkotó élettevékenységünket csereértékek termelésére kell fordítanunk, termelőerőnket az érték társadalmi szintézise által meghatározott társadalmi viszonyok és szabályok, feltételek között kell gyakorolnunk, nem vagyunk szabadok, uralom alatt állunk. Kétségtelennek tűnik, hogy Marx maga úgy vélte, az érték társadalmi szintézise, a társadalmi munka formája a kapitalizmusban, vagy röviden az absztrakt munka igenis uralomnak veti alá az egyéneket. Már a '44-es kéziratok idézett helyén is „kényszer-munkaként” írja le a kapitalizmusban folytatott munkát. Meglehet, a munkás nem kényszerül arra, hogy ezt vagy azt a partikuláris munkát végezze el, de arra, hogy *munkát* – jelesül absztrakt munkát – végezzen ahelyett, hogy bármi mást csinálna, igen. A munkásnak lehet – bár alkalmasint nincs mindig – szabad választása azt illetően, hogy ennél vagy annál a vállalatnál vállal munkát, de abban, hogy *munkát vállal* – és pedig bizonyos típusú, az érték társadalmi szintézisének alávetett munkát –, és nem valami mást tesz, már nincs szabad választása.

De mégis mennyiben beszélhetünk itt kényszerről vagy uralomról? Ennek megválaszolásához először is fontos elkülönítenünk az absztrakt munka egyén feletti uralmát a más egyének által gyakorolt uralomtól. A kapitalista társadalmakban egyének és csoportok gyakran vetnek alá uralomnak más egyéneket és csoportokat. Így például – gondolhatnánk – a tőkésék uralomnak vetik alá a munkásokat. A tőkéséknek a birtokukban lévő erőforrások hatalmat biztosítanak arra, hogy egyoldalúan meghatározzák a munkások munkavégzésének körülményeit és feltételeit; erőforrásaik révén el nem számoltatható hatalommal, uralommal rendelkeznek a munkások felett. A tőkésék ezen elemzés szerint egyfajta kartellként képesek viselkedni, amelynek érdekében áll a munkát olyan módon megszervezni, ami a lehető legnagyobb értéktöbblet-kinyerést teszi lehetővé, a munkásoknak pedig a tőkésékre való ráutaltságuk okán e folyamatok alakítására nem képesek érdemi befolyást gyakorolni.¹⁶

Habár a tőkéséknek a munkások feletti közvetlen uralma alighanem csakugyan létezett és létezik a kapitalizmusban, az is világos, hogy ez nem azonos az érték társadalmi szintézisének uralmával, az absztrakt

16 Nicholas Vrousalis: Exploitation, Vulnerability, and Social Domination. *Philosophy and Public Affairs* 2013 (41): 2, 144. Vö: Michael J. Thompson: Collective Intentionality, Social Domination, and Reification. *Journal of Social Ontology* 2017 (3): 2, 207–29.

munka uralmával. Egyrészt, ha a munkások és tőkészek közötti erőforrás-egyenlőtlenség megszűnne, még ha a hatékony törvénykezés és igazságszolgáltatás fel is számolná a munkaadóknak a dolgozók feletti partikuláris hatalmi viszonyait – alkuerőt és érdekérvényesítő képességet juttatva a munkásoknak –, még ha megfelelő újraelosztási intézkedések fel is számolják a tőkészek túlhatalmát a munkakörülmények és -feltételek meghatározásában, az érték társadalmi szintézise megmaradna. A munka megmaradna absztraktnak, amennyiben cseréértéket termelne; amennyiben más munkákhoz mint konkrét sajátosságaitól megfosztott és velük minden körülmények között összemérhető munka viszonyulna.

Az érték társadalmi szintézisének egyének feletti uralma már csak azért sem merülhet ki a tőkészek munkások feletti uralmában, mert a tőkészek semmiféle irányítással nem bírnak az érték társadalmi szintézise felett. Azt nem ők hozták létre és tartják fenn, hanem maguk is rá vannak utalva. Tőkésnek csak akkor lehet lenni, ha a társadalmi termelést egy adott történeti szituációban a termelőeszközök magántulajdonosa, a piaci árucseré és a tőke mozgása jellemzi. Az érték társadalmi szintézisét egyetlen meghatározható személy vagy csoport sem hozta létre vagy tartja fenn; az társadalmi struktúrák és nagyléptékű társadalmi-történeti folyamatok eredménye és összessége, amely felett egyetlen személy vagy csoport sem gyakorol közvetlen befolyást.¹⁷ Természetesen léteznek a társadalomban egyének és csoportok – így a tőkészek, a politikai elit és így tovább –, akik képesek kihasználni sajátosan előnyös strukturális helyzetüket, ez azonban nem szabad, hogy arra a téves következtetésre vezessen minket, hogy e struktúrák az ő jóvoltukból és fennhatóságuk alatt léteznek és működnek. Míg tehát igaz az, hogy a kapitalista társadalmakban léteznek a kapitalizmus sajátos strukturái által lehetővé tett, általuk facilitált uralmi viszonyok, az absztrakt munka uralmát nem egyes egyének – tőkészek vagy mások – gyakorolják.

Moishe Postone nagyhatású Marx-elemzésében a következő tézist fogalmazta meg: „azt állítani, hogy az egyének alá vannak vetve a termelésnek, annyit tesz, mint azt állítani, hogy a társadalmi munka uralma alatt állnak [...] A kapitalizmusban a társadalmi munka nem az uralom és kizsákmányolás *objektuma*, hanem maga is lényegi *alapja* az uralomnak.”¹⁸ Hasonlóan érvel Marx, aki szerint az egyének a kapitalis-

17 Ezt a kérdést járja körül Marx A *tőke* eredeti felhalmozásról szóló részeiben. Lásd: Roberts: *Marx's Inferno: The Political Theory of Capital...*, i. m., 6. fejezet. Harvey: *Marx, Capital, and the Madness of Economic Reason...*, i. m., 7.

18 Moishe Postone: *Time, Labor and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993, 125.

ta társadalomban nem annyira közvetlen, személyes, mint inkább *társadalmi kényszerek* alatt állnak,¹⁹ az érték társadalmi szintézise egyfajta *személytelen hatalommal* bír felettük.²⁰ Az állítás, hogy a kapitalizmusban az egyén a munka uralma alatt áll, azt jelenti, hogy azoknak a társadalmi struktúráknak az uralma alatt áll, amelyek megvalósítják az érték társadalmi szintézisét.

Mit jelent azonban egy egyén számára társadalmi struktúrák, vagy a társadalmi uralom kapitalista formájának, az érték társadalmi szintézisének uralma alatt állni? Elvégre a nagyléptékű, személytelen társadalmi struktúrák nem saját jogukon létező ágensek; nem képesek cselekedni, nem rendelkeznek akarattal, nem nyilvánvaló tehát, hogy mennyiben képesek *uralni* másokat. Kétségtelen, hogy az absztrakt munka és az érték társadalmi szintézise nagyban behatárolja az egyén előtt nyitva álló lehetőségeket, azokat a módokat, ahogyan az egyén az életét a kapitalista társadalmon belül élheti. Így például az érték társadalmi szintézise meghatározza, hogy az egyén mely életlehetőségekhez és erőforrásokhoz mennyi és milyen természetű munka árán férhet hozzá. Ekkor az egyén könnyen kerülhet olyan helyzetbe, amelyben élettervei szabad kialakításában és megvalósításában a fennálló gazdasági-társadalmi körülmények gátolják, amelyben törekvései kivitelezésében akadályozva van, emiatt pedig joggal érezheti magát tehetetlennek és frusztráltnak. De amint Jon Elster egyik klasszikus Marx-kommentárában találóan megjegyzi: „ha nem vagyok képes irányítani tetteim kimenetelét, nem szükségszerű – és nem kell úgy vélekednem, hogy – valaki más irányítása alatt állok. Tehetetlennek és frusztráltnak lenni nem ugyanaz, mint uralom alatt állni.”²¹

Mit jelent tehát uralom alatt állni? Pontosabban: mit jelent társadalmi struktúrák és a kapitalizmust sajátosan jellemző társadalmi munka uralma alatt állni?²² Laura Valentini úttörő jelentőségű tanulmányában bevezeti a *rendszerszintű kényszer* (systemic coercion) fogalmát.²³ Mint-

19 Marx: *A tőke...*, i. m., 255.

20 Uo., 142.

21 Jon Elster: *An Introduction to Karl Marx*. Cambridge University Press, Cambridge, 1986, 55–56.

22 Fontos megjegyezni, hogy az uralom fogalmával foglalkozó szerzők közül sokan elvetik annak a lehetőségét, hogy a társadalmi struktúrák képesek legyenek uralni egyéneket. Lásd: Frank Lovett: *A General Theory of Domination and Justice*. Oxford University Press, Oxford, 2010, 47; A strukturális uralom fogalmának védelméhez lásd: Gwilym David Blunt: On the Source, Site and Modes of Domination. *Journal of Political Power* 2015 (8): 1, 18.

23 Laura Valentini: Coercion and (Global) Justice. *American Political Science Review* 2011 (105): 1, 205–20.

hogy a kényszer az uralom egy formája,²⁴ ez a fogalom talán közelebb vihet minket a probléma megoldásához. A rendszerszintű kényszer a kényszer egy olyan formája, amely nem azonos az *interakciós kényszerrel* (interactional coercion); vagyis nem abban áll, hogy meghatározott egyének vagy csoportok más egyéneket vagy csoportokat vetnek alá kényszernek. Valentini meghatározása szerint rendszerszintű kényszerről a következő helyzetekben beszélhetünk: „valamely S szabályrendszer akkor és csakis akkor kényszerítő, ha előrelátható és elkerülhető módon nemtriviális korlátok közé szorítja valamely egyének szabadságát, összehasonlítva azzal a szabadsággal, amellyel e rendszer hiányában rendelkeznének.”²⁵ A rendszerszintű kényszer ezen fogalma *szabályrendszereket* tesz meg a kényszer – és következésképp az uralom – alanyává. Ugyanakkor Valentini maga is megengedi a szabályrendszer rendkívül tág értelemben való felfogását, mint társadalmi elvárások, gyakorlatok, akár társadalmi struktúrák és folyamatok rendszere.²⁶

Valentini tehát azt állítja, hogy amennyiben egy szabályrendszer, intézmény vagy struktúra korlátozza a szabadságunkat oly módon, hogy eközben van egy olyan észszerűen megvalósítható alternatív struktúra, amelyben e korlátok nem léteznek, annyiban e szabályrendszer, intézmény vagy struktúra szabadságkorlátozása *kényszernek* – következésképp uralomnak – minősül. Egy alternatív struktúra észszerűen megvalósítható, amennyiben megvalósítása nem követel emberfeletti erőfeszítést, áldozatot, sem fantasztikus technológiai innovációt, sem isteni beavatkozást. Egy észszerűen megvalósítható alternatív struktúra megvalósítása lehet kihívásokkal teli és valószínűtlen, de nem oly mértékig lehetetlen, hogy senkitől ne lehessen észszerűen elvárni, hogy ha szükséges, megvalósítása felé lépéseket tegyen.

Úgy vélem, Valentini közelebb visz ugyan a strukturális uralom fogalmának megértéséhez, de magyarázata önmagában nem kielégítő. Akkor is állhatunk egy szabályrendszer vagy egy struktúra uralma alatt ugyanis, ha nincs olyan észszerűen megvalósítható alternatív struktúra vagy szabályrendszer, amelyben az aktuális struktúra által ránk helyezett terhek és korlátok megszűnnek. Induljunk ki a következő példából: az állam korlátozza az állampolgárok szabadságát – politikai autoritással

24 Michael Blake: *Distributive Justice, State Coercion, and Autonomy. Philosophy and Public Affairs* 2001 (30): 3, 272.

25 Valentini: *Coercion and (Global) Justice...*, i. m., 112.

26 A társadalmi struktúrák természete kapcsán mindenekelőtt Iris Marion Young elemzéseire támaszkodom: Iris Marion Young: *Responsibility for Justice*. Oxford University Press, Oxford, 2011, 43 ssk. Uő: *Taking the Basic Structure Seriously. American Political Science Association* 2006 (4): 1, 91–97.

bíró szabályokat hoz, amelyek betartását erőszak szervezetei segítségével kikényszerítheti. Az, hogy egy állam uralja-e az állampolgárokat, vagy ellenkezőleg, az állam intézményei állnak az állampolgárok uralma alatt, nem attól függ, hogy van-e olyan elérhető államberendezkedés, amely kevésbé korlátozza az állampolgárok szabadságát, hanem attól, hogy az állampolgárok befolyással bírnak-e az állam szabadságkorlátozó működése fölött, képesek-e azt kollektív módon – demokratikusan – irányítani vagy sem.²⁷ Meglehet, hogy valamely esetleges körülmény folytán egy autokratikus és egy demokratikus állam kénytelen pontosan ugyanazoknak a terheknek és korlátoknak alávetni állampolgárait. Ám ezek közül csak az előbbi veti alá uralomnak őket, az utóbbi nem.

Valentini definíciójára támaszkodva tehát a következő meghatározást adhatjuk a strukturális uralom fogalmának: egyének egy E csoportja valamely S struktúra uralma alatt áll akkor és csakis akkor, ha S korlátok közé szorítja E szabadságát oly módon, hogy e korlátozás fölött E tagjai nem gyakorolnak befolyást – nem irányítják azt –, és van olyan észszerűen megvalósítható alternatív S' struktúra, amelyben a szóban forgó korlátozás fölött E tagjai befolyással bírnak és irányítják azt. Az absztrakt munka, az érték társadalmi szintézise annyiban ural minket, amennyiben meghatározzák, hogy mely életlehetőségekhez és erőforrásokhoz mennyi és milyen természetű munka árán férhetünk hozzá; teszik ezt úgy, hogy e fölött a folyamatok fölött nem bírunk befolyással, nem irányítjuk őket, nincs beleszólásunk abba, hogyan alakulnak. Ki vagyunk szolgáltatva az érték társadalmi szintézisét konstituáló társadalmi struktúrák alakulásának, amelyek bár emberi cselekvés termékei, mégis a mi belátásainktól, érdekeinktől és preferenciáinktól függetlenül működnek, azokkal olykor esetlegesen egybeesnek, máskor nem, ennek során pedig terheket helyeznek ránk, akadályokat gördítenek szabad cselekvésünk útjába.

Joggal gondolhatjuk, hogy amennyiben ez nem elkerülhetetlen, amennyiben képesek lennénk saját kollektív – demokratikus – irányításunk alá vonni e struktúrákat, úgy mindaddig, amíg ezt nem tesszük, az e struktúrák által ránk helyezett terhek és korlátozások egy uralmi viszonyt, egy illegitim szabadságkorlátozási viszonyt valósítanak meg köztünk és a struktúrák között. Amennyiben a társadalomtól észszerűen elvárható, hogy erőforrásait oly módon használja fel, amennyiben megvalósítható egy olyan alternatív társadalmi berendezkedés, amelyben az egyének szabadságát és életesélyeit – nem személyek által

27 Philip Pettit: *On the People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012, 152–53; Lásd még: Christian F. Rostböll: The Non-Instrumental Value of Democracy: The Freedom Argument. *Constellations* 2015 (22): 2, 267–78.

felügyelt vagy befolyása alatt álló, mégis – roppant hatalommal rendelkező személytelen társadalmi struktúrák határozzák meg, annyiban e társadalom tagjai joggal gondolhatják úgy, hogy azok a terhek és akadályok, amelyekkel a fennálló társadalmi struktúrák közepette szembe kell nézniük, szabadságuk és életésélyeik illegitim korlátozását jelentik, a társadalom tagjainak pedig alapos indoka van arra, hogy e korlátokat felszámolják és létrehozzanak egy alternatív társadalmi struktúrát. Ha ezt elmulasztják, úgy bizonyos értelemben felelősség terheli őket a társadalom tagjai szabadságának és életésélyeinek társadalmi struktúrák általi korlátozásáért, még akkor is, ha nincs egyetlen meghatározható személy vagy csoport a társadalomban, aki zsarnoki módon önkényesen korlátozná szabadságunkat és életésélyeinket.

A társadalmi struktúrákat mi magunk hozzuk létre, azok emberi cselekvés eredményei, nem pedig tőlünk függetlenül létező és működő természeti képződmények. Éppen ezért e társadalmi struktúrákért és azoknak a társadalomra gyakorolt hatásáért bizonyos értelemben mindannyiunknak felelősséget kell vállalnunk, még ha ez nem is jelenti azt, hogy mindannyian hibáztathatók lennének.²⁸ Mégis, a társadalom struktúrái a mi műveink. Így mikor e struktúrák uralomnak vetnek alá, elnyomnak minket, ezen uralom és elnyomás felszámolásának kötelessége ránk, mindannyiunkra esik. Mikor pedig e feladatunkat elmulasztjuk végrehajtani, a következőképp beálló elnyomásért minket terhel a felelősség. A társadalmi elnyomás tárgyai és alanyai, az elnyomók és az elnyomottak egyaránt mi vagyunk.²⁹ De épp így mi vagyunk az elnyomás felszámolásának alanyai is. Ahogy Holloway írja: „Az érv egyszerű. Mi hozzuk létre a kapitalizmust: fel kell hagynunk vele és valami mást kell csinálnunk. Ez annyit tesz, szembe szegezni az emberi cselekvést az absztrakt munkával: ezt meg kell tennünk, meg tudjuk tenni és már tesszük is.”³⁰

Konklúzió

A fentiekben amellet érveltem, hogy az absztrakt munka marxi kritikáját leghelyesebb a strukturális uralom fogalma segítségével értelmezni. Az absztrakt munka olyan munka, amely a kapitalista társadalom

28 Young: *Responsibility for Justice...*, i. m., 105.

29 Elemzésem ezen a ponton igen közel kerül Robert Kurz *szubjektum nélküli uralom* fogalmához. Lásd: Robert Kurz: *Subjektlose Herrschaft Krisis* 1993 (13): 17–94.

30 Holloway: *Crack Capitalism...*, i. m., 109.

gazdasági folyamatait meghatározó társadalmi struktúrákba – azaz az érték társadalmi szintézisébe – ágyazódva más munkákkal értékviszonyra lép. A munka az érték társadalmi szintézisének kontextusában elveszíti konkrét sajátosságait, absztrakttá válik. Az absztrakt munka célját, irányát, feltételeit és körülményeit nem a munkát végrehajtók egyéni vagy kollektív döntései, sem a munka konkrét meghatározottságai, vagy az általa termelt használati érték nem határozza meg – egyedül az érték társadalmi szintézisének önjáró struktúrái és folyamatai. Ezek a struktúrák és folyamatok határozzák meg, hogy a társadalmon belül az egyének milyen feltételek mellett, mennyi és milyen munka árán férhetnek hozzá különféle életesélyekhez és erőforrásokhoz. Az egyének ennél fogva ki vannak szolgáltatva e struktúráknak. E kiszolgáltatottság egy *uralmi viszonyt* valósít meg az egyének és e struktúrák között: a szóban forgó struktúrák terheket helyeznek az egyénekre és korlátozzák szabadságukat anélkül, hogy az érintett egyének ezt befolyásolhatnák, irányíthatnák. Az absztrakt munka ezért strukturális uralom alatt végzett munka, nem pedig szabadon választott és végzett munka. Az absztrakt munkát végző egyén az érték társadalmi szintézisének rabja.

A fenti fejtegetések mindenekelőtt értelmező célt szolgálnak. Arra tettem kísérletet, hogy az absztrakt munka gyakran homályosan, metaforikusan és elméleti-filozófiai szempontból kifejtetlen módon prezentált marxi és marxista kritikáját a kortárs társadalomfilozófia fogalmi eszköztára segítségével pontosan és védhető módon prezentáljam. Ez a diszkusszió nem csak azok számára lehet hasznos, akik szerint a kapitalista társadalomról szóló marxi és marxista fejtegetések helytállóak. A marxi és marxista kritikai állítások pontosabb megértése és a kortárs társadalomelmélet és társadalomfilozófia eszköztárával való rekonstrukció azok számára is értékkel bírhat, akik e kritikai állításokat vitatni igyekeznek, vagy akik belőlük kiindulva szeretnének további társadalomelméleti és társadalomfilozófiai belátásokra jutni.